

Проф. др БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Булевар војводе Петра Бојовића 1А
Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина
Е-адреса: borivoje.milosevic@ff.unibl.org

СУЂЕЊЕ ВАСИЉУ ГРЂИЋУ НА ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОМ ПРОЦЕСУ У БАЊОЈ ЛУЦИ (1915–1916)

САЖЕТАК: Велеиздајнички процес у Бањој Луци 1915–1916. године спада у ред најважнијих судских процеса одржаних у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата. Првооптужени Васиљ Грђић, по коме процес носи назив, некадашњи саборски посланик и један од првака друштва „Просвјета”, од стране власти означен је за најважнијег вођу српског националног покрета у покрајинама који је, по слову оптужнице, по налогу званичног Београда радио на разбијању Аустроугарске и припајању Босне и Херцеговине Краљевини Србији. На казну смрти вјешањем осуђено је 16 лица, међу којима и Грђић. Коначни циљ аустроугарске управе био је разбијање српског националног покрета у земљи, те пребацивање одговорности за избијање рата на Краљевину Србију. Процес је изазвао велику пажњу домаће и међународне јавности, те је југословенској емиграцији и српској влади у избјеглиштву послужио за дискредитовање аустроугарске управе која се монтираним судским процесима обрачунавала са националним покретима унутар монархије.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Васиљ Грђић, Велеиздајнички процес, Бања Лука, Први свјетски рат, Босна и Херцеговина, Аустроугарска, Краљевина Србија

У Босни и Херцеговини је током Првог свјетског рата вођено више велеиздајничких судских процеса с циљем да се осуде појединци и све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет.¹ Непосредни циљ ових процеса био је пребацивање одговорности за избијање рата на српске националне организације у

---

¹ Milorad Ekmečić, „Žalosna baština iz godine 1914”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 23.

Босни и Херцеговини које су наводно у сарадњи са владом у Београду припремале насилно одвајање покрајина из састава монархије. Зато су и оптужнице на неким процесима биле формулисане тако да докажу како је Краљевина Србија одговорна за избијање рата.²

Најзначајније мјесто заузима Бањолучки велеиздајнички процес (3. новембар 1915 – 22. април 1916) против 156 српских културних, политичких и јавних радника, свештеника и сељака.³ Циљ аустроугарске власти био је да докаже како искључиву кривицу за избијање рата сноси Србија због своје политичке и културне пропаганде у Босни и Херцеговини. Већина оптужених осумњичено је да су били чланови и повјереници организације „Народна одбрана”.⁴ Пред судом у Бањој Луци поновљене су аустроугарске оптужбе изречене не само у Јулском ултиматиму већ и у каснијем ратном *Манифесту* цара Франца Јозефа којим је Србија оптужена за „злочиначко роварење”, „поткопавање темеља државног поретка” и „подстрекивање омладине на велеиздајничка дјела”.⁵ Тужиоци су сматрали да је организација „Народна одбрана” под „маском културног подизања својих сународника” тровала народ и учинила га велеиздајницима.⁶ Тужиоци су установили да је циљ „Народне одбране” био ослобођење Јужних Словена и њихово државно, политичко и културно уједињење у једну државну заједницу основану на слободним демократским принципима. Организација је за задатак имала да јача националну свијест Срба ма гдје живјели, а за њене идеје требало је енергичном пропагандом придобити што више људи. Тужиоци су сматрали да је примарни циљ „Народне одбране” био формирање Велике Србије под династијом Карађорђевића.⁷ Покушавајући да оправдају агресију на Србију, власти су истицале рад „Народне одбране” као продужене руке српске спољне политике и највећег кривца за унутрашња сплеткарења и пропаганду чији је циљ било урушавање монархије.⁸ Чак и сасвим безазлена путовања у Србију ради лијечења и посјете родбини или везе са ондашњим јавним, културним и политичким радницима представљали су додатни терет оптуженима. Као свједоци оптужбе на суђењу појавили су се многи полицијски службеници, припадници тајне службе и доушници.⁹

Главни доказни материјал на коме се заснивала оптужница биле су билешке и дневници мајора Косте Тодоровића из војног округа у Лозници, пронађене по аустроугарској окупацији тог мјеста, као и обиман пропагандни материјал „Народне одбране”. Тодоровићево име спомиње се више пута на

² Исто, 28.

³ *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Jugoslavs. Political trials 1908–1916*, London 1916, 49.

⁴ М. Екмећић, *nav. rad.*, 29–30.

⁵ *Sloga*, br. 30, 2. kolovoz 1914; *Nezavisnost*, br. 36, 1. kolovoz 1914; *Karlovac*, br. 124, 1. kolovoz 1914.

⁶ Safet Bandžović, „Narodna odbrana i njena organizacija na Banjalučkom veleizdajničkom procesu”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 193.

⁷ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, Sarajevo 1916, 47.

⁸ Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 588.

⁹ *Austro-magyar judicial crimes*, 69.

страницама оптужнице. На основу заплијењеног материјала генерал Стјепан Саркотић израдио је нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана” и Тодоровић,¹⁰ иако су дневнички записи често пружали оскудне и нејасне податке.¹¹ Многи од наводних повјереника српске владе у Босни и Херцеговини случајно су се нашли у списковима мајора Тодоровића, који је и сам признао да је појединце у дневник биљежио на основу исказа сумњивих људи и није их лично познавао. Ратна психоза је утицала на поступке власти, па су у одсуству рационалних доказа многи Срби завршили на суду или иза решетака захваљујући дојавама доушника, или особа сумњивог морала.¹² Занимљиво је да су тужиоци састављајући оптужницу навели како се српска национална мисао у покрајинама почела развијати од времена устанка 1875–1878. године „када су бунтовници тражили придружење Српској Кнежевини, а Српска Скупштина показала се приправна да принесе сваку жртву за своју браћу”. Убиство аустроугарског престолонаследника у Сарајеву представљало је, сходно томе, „карику у ланчаном низу предузећа, која су имала за сврху да се југословенске покрајине на силу откину од Аустроугарске Монархије и припоје Краљевини Србији под владањем Карађорђевића”.¹³

Окривљујући народну интелигенцију за противдржавно дјеловање полуванични лист *Босанска њошија* писао је да су српски интелектуалци изведени пред суд за своју домовину могли учинити много да су своје способности употребили да граде, а не разарају. „Они су тешки злочинци као велеиздајници према монархији којој припадају, а још тежи злочинци према властитом народу”, објавио је лист.¹⁴ Од народне интелигенције, свештеници су, поред учитеља, на процесу у Бањој Луци били најмногбројнији.¹⁵ „Главни подбуњивачи велеиздајничког расположења међу Србима били су српски опозициони саборски клуб, разна српска друштва и свештеници”, наводи се у једном аустроугарском документу из јула 1914. године.¹⁶ Земалски поглавар генерал Оскар Поћорек био је мишљења да је само мали дио српске интелигенције истински лојалан монархији, други дио настоји да остави утисак лојалности, док су остали отворено непријатељски расположени према аустроугарској управи.¹⁷ Оптужбе изнесене против „Просвјете”,

¹⁰ Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Сарајево, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV–14–3/2. *Нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана” и командант граничног региона мајор Косић Тодоровић у Лозници, састављен на основу оригиналних докумената пронађених у Лозници, који њошичу од руке мајора Косић Тодоровића*, Сарајево, 3. V 1915.

¹¹ М. Екмећић, *нав. рад*, 25.

¹² Војни гарнизонски суд у Бањој Луци посједује обилну грађу која илуструје ове чињенице: Архив Републике Српске (АРС), К. и. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 8/1915; *Истио*, К. 22/15; *Истио*, К. 26/1915; *Истио*, К. 69/1915; *Истио*, К. 4/1915; *Истио*, К. 18/1915; *Истио*, К. 16/1915; *Истио*, К. 96/1915; *Истио*, К. 90/1915; *Истио*, К. 127/1915; *Истио*, К. 140/1915.

¹³ Чедомир Поповић, „Бањалучки процес”, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустроугарској* (приредио: Боривоје Милошевић), Нови Сад 2020, 373.

¹⁴ Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 412.

¹⁵ Детаљније код: Боривоје Милошевић, *Српска православна црква и свештеништво у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград-Вишеград 2016.

¹⁶ В. Ђоровић, *нав. djelo*, 592.

¹⁷ Душан Берић, „Народна интелигенција – свештеници и учитељи на велеиздајничким процесима у Босни и Херцеговини”, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустроугарској* (приредио: Боривоје Милошевић), Нови Сад 2020, 170.

као кровне српске културне институције у Босни и Херцеговини, поновљене су у случају соколског и њему блиског побратимског покрета.¹⁸ Сва културна, просвјетна и хуманитарна друштва са српским националним предзнаком су распуштена и осумњичена за антидржавну пропаганду и рад на издвајању Босне и Херцеговине из састава Аустроугарске. Дјелатност „Просвјете” оцјењена је велеиздајничком, а за носиоце таквих активности окривљени су прије свих Васиљ Грђић, Сима Мирковић и Владимир Ђоровић.¹⁹

Генерал Поћорек је непосредно по Сарајевском атентату у телеграму министру Леу Билинском поручио како се у Босни и Херцеговини може очувати мир само „ако се предузме енергична акција на подручју спољне политике”.²⁰ Заједнички министар финансија Билински препоручио је најстроже поступање са српским националним организацијама, у првом реду „Просвјетом”, за коју наводи да су у њеним оквирима сједињени сви Срби без обзира на страначку припадност. Сматрао је да „Просвјета” мора хитно прећи у руке људи вјерних држави.²¹ Земаљска влада је септембра 1914. године предложила Заједничком министарству финансија да се имовина друштва „Соко” и „Побратимство” не преда „Просвјети” нити црквено-школској самоуправи, него да се с обзиром на њихов злочин велеиздаје заплијени и са њом надокнади штета држави. Министарство се сложило са овим приједлогом.²² Влада је 26. децембра 1914. године издала наредбу о спречавању сваког даљег ширења предмета који су на себи имали ознаке „Просвјете” попут школских пера за писање, чиме су власти настојале да из јавног живота избришу сваки траг постојања „Просвјете” и њених активности.²³ Наредба о распуштању „Просвјете” ступила је на снагу 31. јануара 1915. године. Као разлози распуштања друштва наводе се њена протузаконита дјелатност у великосрпском духу против интереса државе, тајне везе са „Народном одбраном” и српским друштвима у Америци и Србији, слање студената и ђака на школовање у Србију, субверзивна дјелатност Васиља Грђића и друго.²⁴

Васиљ Грђић је рођен 1875. године у Гацку, у којем је завршио основну школу. Након похађања Сарајевске гимназије, студирао је на Филозофском факултету у Бечу и Грацу. Био је уредник листова *Српска ријеч*, *Народ* и дугогодишњи секретар Српског културно-просвјетног друштва „Просвјета” и један од најзаслужнијих за напредак друштва основаног 1902. године у Сарајеву. Биран је за посланика Босанског сабора 1910. године, за срезове Билећа, Гацко и Невесиње.²⁵ За Грђића се у оптужници Државног тужилаштва

¹⁸ Боривоје Милошевић, „Аустроугарска управа и српски соколски покрет у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату”, *Први свјетски рат, узроци и њосљедице*, Бања Лука 2014, 241–253.

¹⁹ Miodrag Vulin, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 205.

²⁰ *Политика*, бр. 7.769, 20. децембар 1929.

²¹ Исто, бр. 7.770, 21. децембар 1929.

²² АБиХ, Заједничко министарство финансија (ЗМФ), БХ, през. бр. 1529, 10. IX 1914.

²³ АБиХ, Земаљска влада (ЗВ), през. бр. 16.555, 26. XII 1914; *Српска ријеч*, бр. 94, 15. мај 1920.

²⁴ Божо Маџар, *Просвјета – Српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука – Српско Сарајево 2001, 180.

²⁵ Детаљније у: *Сјоменица Васиља Грђића*, Сарајево 1935.

наводи да је био „душа” „Просвјете”. Износе се многи детаљи из његовог живота и истиче да је након рада у *Српској ријечи* и *Народу* 1907. године постао секретар друштва. Као повјереник „Народне одбране”, према слову оптужнице, Грђић је неуморно путовао по покрајинама држећи предавања тобоже у корист друштва, „а уистину за корист великосрпске пропаганде ради остварења велеиздајничког циља т.ј. отргнућа Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске монархије”.²⁶ Грђић је често путовао у Краљевину Србију, а као политичар „запловио” је најрадикалнијим курсом „истичући сваком згодом своју мржњу и презир према Аустрији”. Истиче се да је на жалбеној сједници Сабора, одржаној послје Сарајевског атентата, док су остали посланици дошли на засједање у пригодној црнини, обукао свијетло одијело: „Јасно је да је тиме хтио пред цијелом јавности на цинички начин одобрити поступак атентатора”. Грђић је означен као главни стуб „Народне одбране” у Босни и Херцеговини. Оптужен је да је у рад друштва „Просвјета” увукао политику, те да је ступио у везу са разним деструктивним елементима у земљи и ван ње. У својим јавним иступима Грђић је истицао мржњу према монархији и њеној управи, радо истичући културни и економски напредак Краљевине Србије у односу на окупирану Босну и Херцеговину.²⁷

Аустроугарске власти су током 1915. године уочи подизања оптужнице, предузеле веома обимну акцију која је имала за циљ да установи кретање Васиља Грђића по Босни и Херцеговини приликом одржавања „Просвјетиних” скупштина те састанке које је том приликом одржавао. Од локалних власти затражени су детаљни извјештаји о Грђићевом кретању, јавним наступима и контактима. Котарски уред Бања Лука извјестио је 28. маја 1915. године Окружни суд у Сарајеву да је Васиљ Грђић почетком 1914. године говорио на „Просвјетиним” скупштинама у Слатини и Пискавици. Представник власти на овим скупштинама извјестио је да је осумњичени говорио само о просвјетним питањима и није био у стању да утврди да ли се Грђић приватно састајао са својим пријатељима.²⁸ Котарски уред Ливно саопштио је да Грђић у периоду између 1912. и 1914. године није долазио у тај град. У Ливну је боравио 1910. године уочи првих избора за босански Сабор.²⁹ Грђић је у Мостару боравио 22. фебруара 1914. године на „Просвјетиној” скупштини којом је предсједавао Љубомир Круљ. Према информацији владиног изасланика на скупштини се није догодило ништа „изванредно”.³⁰ Грђић је 24. новембра 1913. године боравио у Милићима са намјером да се у „Просвјету” упишу нови чланови, а том приликом одржао је више приватних састанака. Владин изасланик са скупштине наводи да постоји сумња да је Грђић „држао ове скупштине по извјесном плану и то не само у просвјетне сврхе него и зато да организира уударство у корист Краљевине Србије”.³¹ Грђић је крајем новембра 1913. године посетио Кнежину у Власеничком котару, преноћивши

²⁶ *Optužnica državnog odvjetništva u Banjoj Luci protiv Vasilja Grđića i drugova*, Banja Luka 1915, 220.

²⁷ Исто, 221.

²⁸ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 448, Бања Лука, 28. мај 1915.

²⁹ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 521, Ливно, 4. јуни 1915.

³⁰ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 508, Мостар, 19. јуни 1915.

³¹ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 172, Власеница, 13. мај 1915.

код свештеника Јанка Брезанчића. У гостионици Јанка Пилиндавића у Кнежини одржана је народна скупштина на којој је Грђић, пред више десетина људи, говорио о успјесима српске војске у балканским ратовима. Том приликом је прикупљан новац за Црвени крст Краљевине Србије.³²

Котарски уред у Босанској Дубици саопштио је 20. јуна 1915. године да је Грђић приликом „Просвјетине“ скупштине у Дубици, не наводећи тачан датум њеног одржавања, изјавио „да би требало све котарске предстојнике у топ метнути“.³³ Према извјештају котарског уреда Грђић је током 1912. и 1913. године боравио у Високом и одржавао састанке у српској основној школи, али детаљи са ових састанака нису познати.³⁴ Поводом Грђићевих посјета Гацку, власти су наложиле саслушања више свједока у вези скупштине одржане 18. фебруара 1914. године у Фојници. Од свједока је изричито захтјевано да се изјасне да ли је Грђић том приликом говорио о српским јунацима палим на Косову, да ли је подговарао народ да се лати оружја и заједно са Србијом ослободи се аустроугарске власти, те да ли се изјашњавао против аустроугарске управе у смислу великосрпске пропаганде.³⁵ На скупштини у Вишеграду, одржаној почетком децембра 1913. године, Грђић је одржао говор из којег се видјело, како наводе истражиоци, да сврха „Просвјете“ није била само културна, већ и политичка: „Тенденција говорникова била је побудити у срца слушатеља жељу и настојање да се ова земља припоји Краљевини Србији, камо по његовом мишљењу и спада и гдје би нашла оно нужно да постане културном, јер је Србија културна земља, а Аустрија пријечи развитак културе српског народа у Босни и Херцеговини“. Грђић је истакао да су главне идеје водиле „Просвјете“ идеја самопомоћи и идеја ширења културе у свим слојевима народа.³⁶

Грђић је у Рудом хвалио друштвено-политичко уређење Краљевине Србије, и позвао присутне да оснивају што више земљорадничких задруга. Приликом посјете Подрињу, оптужени се често сретао са локалним сељацима.³⁷ Котарски уред у Невесињу извјестио је 14. августа 1914. године да је осумњичени приликом обиласка котара наговарао појединце на иселјавање у Краљевину Србију. Исто је радио и приликом одржавања народне скупштине у Надинићима код Гацка. Поједници који су се одлучили на тај потез, путовали су у Пљевља и Нови Пазар тражећи мјесто гдје би се настанили, а под изговором да иду у посјету манастиру Острог.³⁸ Према једном полицијском извјештају, Грђић је приликом обиласка Гацка ширио великосрпску пропаганду, рекавши: „Ево има више од 500 година да је на Косову храбро дјело Милош учинио, пак треба да радимо на томе да и од нас нетко успомену остави, те да се онако спомиње“.³⁹

³² АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 129, Кнежина, 22. мај 1915.

³³ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 320, Босанска Дубица, 20. јуни 1915.

³⁴ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 462, Високо, 10. август 1915.

³⁵ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; Is. 283/15–40, Сарајево, 27. јануар 1915.

³⁶ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 1007, Сарајево, 25. јануар 1915.

³⁷ Исто.

³⁸ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; без броја, Фојница, 14. август 1914.

³⁹ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; К. и К. Gendarmeriekorps fur Bosnien und die Herzegovina, Nr. 180, 22. juli 1914.

Владин повјереник за град Сарајево извјестио је надлежне органе како се Васиљ Грђић још у раној младости почео бавити политиком у „протимо-нархијском смјеру”, па је због тога већ као гимназијалац изгубио државну стипендију. Међу школским друговима био је познат као „радикални национални Србин”. Након студија у Бечу вратио се у Сарајево, а како није добио државну службу, запослио се у „Просвјети”, прешавши касније у редакцију *Српске ријечи*. Секретар „Просвјете” био је до јула 1914. године. Током студија у Бечу кретао се у круговима студената „радикалних назора” из Србије и Босне и Херцеговине. Оне који нису дијелили његова политичка стајалишта, сматрао је издајницима српског народа и аустроугарским шпијунима. Према истом извору, Грђићева мржња према монархији временом је попримила патолошке облике, па је његов једини животни циљ постао „да наноси штету и да блатом баца на Аустроугарску монархију”. Сваки редак који је објавио у *Српској ријечи* одисао је, наводно, непријатељством и мржњом према Бечу. Након сукоба са Глигоријем Јефтановићем и власницима листа, Грђић је напустио редакцију. Грђић је, наводно, као секретар „Просвјете”, стално критиковао оне чланове друштва који су се представљали као лојални грађани. Његово дјеловање било је погубно за судбину друштва јер је у њега увео политику супротну интересима монархије, због чега је „Просвјета” распуштена. Позицију народног посланика у Сабору користио је за ширење мржње према Аустроугарској и промовисање великосрпске пропаганде. Био је у сталној вези за виђенијим људима у Србији у коју је често путовао, с обзиром да му је у Београду живио рођак Марко Грђић.⁴⁰

Котарски уред у Бањој Луци саопштио је концем априла 1915. године да Грђић на подручју овог котара није одржавао јавне скупштине, али јесте низ приватних састанака: „Особе с којима је у Бањој Луци опћио и састанке одржавао, познате су као прононсирани српски политичари, који уживају велики углед међу својим истовјерцима”. Грђић се у кафани „Балкан” крајем марта 1913. године састао са Петром Кочићем и Миланом Зарићем, да би потом посјетили владику Василија Поповића.⁴¹ На скупштини одржаној 24. новембра 1913. године у згради народне школе у Милићима Грђић је подстицао житеље парохије свештеника Матије Поповића на непријатељство према Аустроугарској. Свјedoци су потврдили да је свештеник Поповић у парохијској цркви често „о великој, јуначкој Србији проповједао”. На скупштинама је прикупљан новац у корист „Просвјете”.⁴²

На саслушању одржаном 3. августа 1914. године, Грђић је изјавио да се не осјећа кривим и да му бранилац тренутно није потребан. Грђић је укратко објаснио своје претходно школовање, наводећи да се 1903. године вратио у Сарајево, али није могао добити државну службу. По оснивању листа *Српска ријеч*, нашао се у његовом уредништву, заједно са Ђорђем Чокорилом и свештеником Стевом Трифковићем. Лист је напустио након свега неколико мјесеци због сталних сукоба са власницима и управним одбором због начина извјештавања, а од 1907. године налазио се на позицији секретара „Просвјете”.

⁴⁰ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 914, Сарајево, 8. мај 1915.

⁴¹ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 379, Бања Лука, 10. мај 1915.

⁴² АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; бр. 162, Циле, 20. мај 1915.

Године 1910. изабран је у трећој курији за саборског посланика за котаре Невесиње, Гацко и Билећа. Грђић је признао да је више пута обишао поменуте котаре одржавајући скупштине на којима су увијек били присутни представници власти, а на којима је представљао програм политичке организације којој је припадао. Ни на једној од јавних скупштина није подбуњивао народ нити држао говоре усмјерене против аустроугарских власти. Грђић је широм покрајина одржао 71 скупштину у својству секретара „Просвјете”, од којих шест у Котару Гацко, а све су унапријед биле пријављене властима. Само у Автовцу је представник власти покушао да распусти скупштину, јер је Грђић позвао народ да буде истрајан у борби за културни напредак. Грђић је изјавио да никада није подговарао народ на иселјавање, већ напротив, људе је одвраћао од одласка у Америку. „Просвјетине” скупштине имале су, између осталог, задатак да се прикупљају средства за функционисање друштва.⁴³ Оптужени Грђић је на суду, приликом излагања своје одбране, указивао на бројне разлике између „Просвјете” и „Народне одбране”, што ипак није утицало на коначну одлуку суда. Од народне интелигенције, осим српских учитеља и чланова „Просвјете”, свештеници су били најзаступљенији на Бањолучком велеиздајничком процесу. Оптужница их је третираола као вође великокрпске пропаганде и српске националисте.⁴⁴

Оптужени су најприје били затворени у Сарајеву, али су потом доведени у Бању Луку како би се процес несметано могао одржати у унутрашњости земље, посебно након што је Италија ушла у рат на страни Антанте.⁴⁵ Оптужбу су заступали јавни тужиоци Виљем Кениг и Жига Пинтер, док су оптужене бранили адвокати Данило Димовић, Владо Андрић и Јосип Соукал, судски савјетник.⁴⁶ Бањолучка јавност је са великим узбуђењем пратила ток суђења, не кријући симпатије према „велеиздајницима”, док су потезе власти одобравали „аустрофили”, посебно локални „куфераши”.⁴⁷ Затвореници су били смјештени у „Црну кућу” и затвор у тврђави Кастел, који је био под војном управом. Суђење је одржано у великој сали Дјевојачке школе. Долазак оптужених из Сарајева у Бању Луку заинтересовао је Србе и предузета је акција да им се помогне и олакша боравак у затвору, нарочито у погледу исхране. Ово је највише било потребно јер је међу затвореницима било људи из источне Босне, чији су домови били похарани у ратним операцијама, тако да од фамилије нису могли очекивати никакву помоћ. У непосредној близини „Црне куће” организована је менза за затворенике коју је водио трговац Саво Паликућа, а средства за мензу прикупљена су међу бањолучким грађанима.⁴⁸

Затворски чувар Стеван Ракић наводи како се одмах по избијању рата бањолучка „Црна кућа” почела пунити „велеиздајницима”, у првом реду

⁴³ АБиХ, Процес Васиљу Грђићу и друговима, IV-14-11; саслушање Васиља Грђића, 3. август 1914.

⁴⁴ Боривоје Милошевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград-Вишеград 2016, 124–149.

⁴⁵ *Врбаске новине*, бр. 305, 12. јануар 1934.

⁴⁶ Dženana Čaušević, „Veleizdajnici na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 374.

⁴⁷ АРС, Мемоарска грађа, 209-Х/002.

⁴⁸ АРС, Мемоарска грађа, 209-IV/142.

српском интелигенцијом, потом и сеоским свијетом. Према сјећању Ракића, „велеиздајници” су у Бању Луку доведени првих дана јула 1915. године. Имућнији затвореници успјели су себи обезбједити квалитетнију храну. У почетку су затворске власти биле толерантне према затвореницима, ћелије су махом биле откључане, шетња дозвољена, а грађани су затвореницима свакодневно достављали храну, пиће, новине и друге потрепштине. Прота Душан Суботић је у „Црној кући” прославио крсну славу.⁴⁹ Док су оптужени били у затвору, бањолучке дјевојке су се организовале да скупљају и носе храну у затвор. У томе су нарочито биле ангажоване: Криста Гаврановић, Милка Гашић, Испа Суботић и Милена Стефановић, која биљежи: „Свака од нас имала је свој рејон за сакупљање хране. Биле смо поносне што носимо храну у затвор. Нисмо носиле храну за неке одређене затворенике, него за све. Била је то значајна акција не само нас које смо носиле храну, већ и напредне јавности Бање Луке”.⁵⁰

Затворенике су на суђење доводили споредним улицама у оружаном пратњи, али су грађани ипак пронашли начин да прате довођење и одвођење „велеиздајника” и упуте им ријечи охрабрења. Хрватска штампа је писала како се сваког дана током суђења велика маса затвореника, праћена локалним становништвом, кретала од „Црне куће” до Дјевојачке школе: „Никад, ниједног тренутка нису пропуштали Бањалучани, а нарочито бањалучке Српкиње, да отворено то манифестују. Браћа оптужена за највећи злочин по аустријским законима дочекана су на улицама с одушевљењем и пролазила кроз шпалир као да се дочекује слављеник”.⁵¹ Процес је изазвао посебну пажњу омладине и ђака Велике реалке који су јавно исказивали своје симпатије према затвореницима.⁵² Власти су због тога предузеле опсежне мјере како би се током процеса спријечила масовнија окупљања средњошколаца. Окружни предстојник Паћовски тражио је од свих котарских органа да енергично и строго примјењују мјере против становништва за сваки облик непослушности.

Из биљешки Михаила Хаџистевића сазнајемо занимљиве појединости о току суђења у Бањој Луци: „Нас 156 и повећи број стражара чинио је доста велику и дугу поворку. Ми смо сви били узбуђени како одавно нисмо никуда излазили, а многи од нас није никада у Бањој Луци био, разгледали смо путем до суднице на све стране. И публика је на нас са радозналешћу гледала. Када смо пролазили кроз онај дио вароши гдје станују Срби православни, видило се људи, жена и дјевојака са тужним и плачним погледом. И мени су сузе више пута удариле те ми ја било тешко савлађивати се да не заплачем, и дјеца, коју сам виђао на вратима и прозорима, подсјећала су ме на моју дјецу. Расправа је држата у згради Више Дјевојачке школе, и то у сали која је направљена за позоришне представе тако, да су оптуженици сједили онде где би сједила публика, а Судбени сенат, државни одвјетник, бранитељи

⁴⁹ АРС, Мемоарска грађа, 209-VII/219.

⁵⁰ АРС, Мемоарска грађа, 209-VII/209.

⁵¹ Milenko Patković, „Veleizdajnički procesi u jugoslavenskim zemljama 1915–1916. u tadašnjoj hrvatskoj štampi”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 444.

⁵² АРС, Мемоарска грађа, 209-X/002.

и стенографи и судбени вјештаци на узвишеном мјесту, које је одређено било за бину”.⁵³ Затвореници су упркос тешком положају покушавали да наставе са нормалним животом, колико је то било могуће у затворским условима, о чему свједочи покретање тајног, сатиричног листа *Мала њајрика*, који су припремали на папиру добијеном од мјештана из града.⁵⁴

Осим за тројицу малољетника, државни тужиоци су за све оптужене затражили изрицање смртне казне. Тужилац Кениг је тај захтјев образложио слједећим ријечима: „Чини се грозним да се тражи толика жртва, али не тражим тога ја, не траже суди, већ то тражи закон кога морамо сви поштовати и уважавати”.⁵⁵ Како би оптужене што више понизили пресуда им је прочитана уочи Васкрса 22. априла 1916, а образложење пресуде послије тог празника.⁵⁶ Михаило Хадистевић је записао како су оптужени са нестрпљењем и у страху чекали на изрицање пресуде: „Велика недјеља пред Ускрс за нас је била заиста велика и у страдању. Проглашење осуде најављено је било за Велику суботу. Уочи Великог петка читана су Јеванђеља о страдању Христовом. Дванест свештеника читало је дванест јеванђеља. Па и ако је осуда на Велику суботу била проглашена ипак су се на Васкрс одржала јутрења у Црној Кући и Васкрсне пјесме тако ориле да је чувши то долетио државни одвјетник к управитељу, па дознавши о чему се ради, укорио управитеља што нам је то дозволио”.⁵⁷

На казну смрти вјешањем осуђено је 16 лица: Васиљ Грђић, Матија Поповић, Бошко Чапрић, Чедомир Милић, Петар Билбија, Милутин Јовановић, Димшо Ђокановић, Алекса Јакшић, Михајло Савић, Милан Петковић, Симо Беговић, Димитрије Јевђевић, Радивоје Ђурановић, Ђорђе Дакић, Мирко Томовић и Коста Гњатић.⁵⁸ Првооптужени Васиљ Грђић требао је по пресуди бити објешен посљедњи, након што види погубљење својих другова.⁵⁹ Власти нису заборавиле када је у вријеме тзв. изнимних мјера 1913. године са саборске говорнице довикнуо генералу Оскару Поћореку: „Жари, пали, удбински диздару, и твојој ће кули реда доћи”.⁶⁰ Суд је изрекао затворских казни у трајању од укупно 859 година. Оптужбе су ослобођена 53 лица. Изрицање пресуде уочи Васкрса није пољуљало морал оптужених. Како би показали властима да се не плаше смртних пресуда осуђеници су на Васкрс у ходницима „Црне куће” припремили свечано богослужење изазвавши чуђење међу стражарима и дивљење грађана Бање Луке.⁶¹ Војислав Бесаро-

⁵³ Vojin Hadžistević, „Fragmenti iz neobjavljenih Bilješki Mihaila Hadžistevića o danima u taocima, a potom u zatvoru pod optužbom za veleizdaju 1914–1916”, *Građanički glasnik* 37 (2014), 127–155.

⁵⁴ Бојан Стојнић, *Шћамња у Босанској Крајини 1906–1941*, Бањалука 2016, 42.

⁵⁵ Милан Топлица, *Бањалучки процес*, Питсбург 1916, 78.

⁵⁶ Епископ жички Василије, *Улоја Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*, Краљево 1970, 149; Матија Поповић, *Из њамнице. Успомене из бањалучког велеиздајничког процеса 1914–1918*, Тузла 1926, 35.

⁵⁷ V. Hadžistević, *nav. rad.*, 127–155.

⁵⁸ *Osuda*, 164–216.

⁵⁹ Б. Милошевић, *нав. гјело*, 142.

⁶⁰ Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, knj. I (reprint drugog dopunjenog izdanja), Banja Luka 2015, 355; *Сјоменица Васиља Грђића*, 94.

⁶¹ М. Поповић, *нав. гјело*, 39.

вић се присјећао како је осуђеницима најтеже пао растанак са пријатељима осуђенима на смртне казне: „Са сузама у очима праштали смо се не знајући шта ће с њима бити. Најтежи нам је био растанак са братом Васиљом, носиоцем нашег процеса за кога је била највећа опасност да ће бити јустифициран. Васиљ је и том приликом био онај исти као и у босанском Сабору кад је рекао Поћореку: Жари, пали, удбински диздаре, док и твојој кули реда дође. Праштајући се с нама из дна душе нам је подвикнуо: С Богом браћо, живила Србија, живио српски народ”.⁶²

Већина осуђених казну затвора издржавала је у Зеници, гдје су услови живота били веома тешки. Почетком 1917. године глад у затвору попримила је масовне размјере. Хљеб је био величине песнице, а састојао се од мекиња и кромпира. Многи затвореници су претурали по ђубришту у потрази за храном. Чак су и затворски чувари јели траву како би преживјели. Када су се неки затвореници пожалили управнику на глад, он им је одговорио: „Били сте спремни да умрете за вашег краља Петра и сада вам се пружа прилика да цркнете”.⁶³ Свештеник Матија Поповић се сјећао како су затвореници, измучени од зиме и глади, изгледали попут авети.⁶⁴ Осуђеници су намјерно били измијешани са „најобичнијим зликовцима” чиме их је власт настојала понизити и убити у њима свако људско достојанство.⁶⁵ Док су у болници осуђене убице вршиле дужности болничара и један несвршен гимназијалац послове апотекара, дотле су кажњени љекари др Ристо Јеремић и др Војислав Кецмановић морали плести корпе као и Атанасије Шола, Војислав Бесаровић и поп Матија Поповић. Стеван Жакула и Васиљ Грђић радили су као кројачи, Симо Мирковић као књиговезац, прота Коста Божић и Владимир Ћоровић као резбари. Присјећајући се прилика у зеничком затвору адвокат Данило Димовић је записао како су затвореници држани у строгој изолацији, па је тек уз помоћ једног стражара Хрвата успио да ступи са њима у везу. „Стање њихово је било очајно. Спавали су у кафезима као животиње, храна је била веома лоша, многи су малаксавали и тужили се да им већ ноге отичу”, забиљежио је Димовић. Он је уз помоћ посланика Југословенског клуба у парламенту у Бечу успио 19. јула 1917. године договорити пријем код цара Карла. Димовић је аустроугарском владару изложио прогоне којима су били изложени Срби у Босни и Херцеговини, инсистирајући на бесмисленој забрани ћириличног писма. Карло је наивно одговорио да је то учињено како се Срби из покрајина не би споразумјевали са сународницима из Србије „у велеиздајничке сврхе”. Димовић се током разговора заложиио за ослобађање и помиловање политичких осуђеника. Карло је на Димовића оставио утисак доброг, али интелектуално слабог човјека, растрзаног између послушности Берлину и савјета супруге Зите.⁶⁶

⁶² Хисторијски архив Сарајево (ХАС), Лични фонд др Војислава Бесаровића, BV-66-10. Успомена на покојној Милоша Ђурана.

⁶³ С. Стојановић, *Истовјести*, Београд 2014, 72–74; *Vrbaske novine*, бр. 306, 13. јануар 1934.

⁶⁴ М. Поповић, *нав. дјело*, 49.

⁶⁵ Владимир Ћоровић, *Црна књија. Паиње Срба Босне и Херцеговине за време свейској раји 1914–1918*, Сарајево 1920, 212.

⁶⁶ *Политика*, бр. 5.013–5.015, 7–9. април 1922.

Врховни суд у Сарајеву је почетком фебруара 1917. након разматрања жалби одбране и тужилаштва, уз неколико корекција, потврдио раније пресуде. Недуго потом *Српске новине* пренијеле су писање листа *Bachler Nachrichten* који наводи да се у Бањој Луци није судило по правним начелима већ политичким мотивима. Даље се каже да пресудом нису били погођени само осуђеници, већ и сав српски народ у Босни и Херцеговини. „Ако се ова пресуда изврши, јужнословенска раса у дунавској монархији имаће један низ мученика више”, додаје се у чланку.⁶⁷ Југословенска емиграција и влада Краљевине Србије предузеле су послужење суђења дипломатске мјере како би била помилована лица осуђена на смрт. Само неколико дана по изрицању првостепене пресуде група српских политичара и јавних радника, политичких емиграната, упутила је проглас Србима у Америци молећи их за помоћ и уједно описујући прогоне цивилног становништва у Босни и Херцеговини. У прогласу се помињу Велеиздајнички процес у Бањој Луци и четири ђачка судска процеса.⁶⁸ Перо Слијепчевић је под псеудонимом Милан Топлица и уз финансијску подршку Михаила Пупина у Сједињеним Америчким Државама објавио више брошура које су имале за циљ да свјетску јавност упознају са правим смислом процеса у Бањој Луци.⁶⁹ У корист осуђених на смрт ангажовани су Папа Бенедикт XV, шпански краљ Алфонс XIII, Међународна парламентарна унија, Лига швајцарских жена и многе друге организације. Интервенција преко шпанског двора била је вишеструко корисна. Ова земља била је званично неутрална у рату и са добрим везама на многим европским дворевима. Знајући да ће погубљење осуђених на смрт наштетити монархији, папа Бенедикт XV се лично и преко кардинала Пјетра Гаспарија више пута заложиио за помиловање осуђених. Српски дипломата Михаило Гавриловић развио је живу дипломатску активност у Ватикану како би Света столица утицала да се смртне казне преиначе у затворске или присилни рад.⁷⁰

Важну улогу у агитацији за ослобођење тзв. велеиздајника имао је адвокат и некадашњи посланик у Сабору Босне и Херцеговине Никола Стојановић који се у вријеме рата налазио у емиграцији. Као један од оснивача Југословенског одбора и близак пријатељ неколицине осуђених, Стојановић је пажљиво пратио дешавања у Бањој Луци. Желећи да помогне осуђенима, Стојановић је Окружном суду у Бањој Луци упутио писмену изјаву којом је на себе преузео сву одговорност за везе са Србијом, што суд није уважио.⁷¹ Стојановић се због интервенције код папе обраћао и италијанској краљици, кћерки црногорског краља Николе Петровића. Пропагандни рад у корист осуђеника развио је и Хинко Хинковић, адвокат и публициста, који је бањолучки процес називао „правосудном лакрдијом” која представља „ударцем

⁶⁷ *Српске новине*, бр. 39, 1. април 1917.

⁶⁸ Перо Слијепчевић, *Историјске и политичке теме*, Бања Лука 2013, 119–120.

⁶⁹ Nikola B. Popović, „Odjek Banjalučkog veleizdajničkog procesa u propagandi jugoslovenskog pokreta”, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945)*, Sarajevo 1978, 170.

⁷⁰ Jože Pirjavec, „Banjalučki veleizdajnički proces i Vatikan”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 83–86.

⁷¹ Никола Стојановић, *Младосић једној покољења (Успомене 1880–1920)*. Дневник од године 1914. до 1918. (приредио: Миле Станић), Београд 2015, 216.

маљем против српских интелектуалаца у Босни”.⁷² Јован Жујовић је бившу краљицу Наталију Обреновић, која је у то вријеме живјела у Паризу, молио да интервенише на шпанском двору.⁷³

Свеукупно лоша политичка ситуација у монархији, смрт Франца Јозефа и ступање на пријесто цара Карла, олакшали су рад на помиловању осуђених. Жеља новог владара била је да се свијету представи у другачијем свјетлу у односу на свог претходника, а земља којом је владао као цивилизована, демократска и хумана држава вриједна очувања.⁷⁴ Цар Карло је 29. марта 1917. године обавјестио Алфонса XIII да је помиловао осуђене на смрт у Бањој Луци. У писму шпанском владару цар Карло наводи да се овај потез може схватити као гест милости и доказ пријатељства према шпанском двору.⁷⁵ Васиљу Грђићу, Кости Гњатићу, Матији Поповићу, Бошку Чаприћу, Ђорђу Дакићу, Михајлу Савићу, Мирку Томовићу и Чеди Милићу смртна казна замијењена је доживотном тешком тамницом. Сими Беговићу, Милану Петковићу, Димитрију Јевђевићу, Милутину Јовановићу и Петру Билбији смртна казна замијењена је двадесетогодишњом казном затвора, Димши Ђокановићу и Алекси Јакшићу казна смрти замијењена је шеснаестогодишњом затворском казном, а Радивоју Ђурановићу казном затвора у трајању од 15 година.⁷⁶ Полицијска дирекција у Сарајеву је недуго потом извјестила да је помиловање осуђених, посебно Васиља Грђића, код православних изазвало велику радост, а код осталих конфесија незадовољство.⁷⁷ Поруке захвалности шпанском краљу упутио је Никола Пашић, те у име цјелокупног српског народа у Босни и Херцеговини Никола Стојановић. Осуђени су остатак казне, до коначног ослобођења 1918. године, провели махом у зеничком и травничком затвору. Премда је адвокат Димовић у више прилика током 1918. године писмено интервенисао код земаљског поглавара генерала Стјепана Саркотића у корист бољег положаја осуђених, његове молбе нису уважене и од стране Саркотића одбачене су као неосноване.⁷⁸

⁷² N. B. Popović, *нав. раг*, 170.

⁷³ Dragan Živojinović, „Pomiľovanje osuđених u banjolućkom procesu 1916–1917. godine”, *Banja Luka u novijoj istoriji*, Sarajevo 1978, 184.

⁷⁴ D. Živojinović, *нав. раг*, 192.

⁷⁵ Исто, 190.

⁷⁶ *Sarajevski list*, br. 90, 31. mart 1917.

⁷⁷ Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Banjaluka 2011, 311–312.

⁷⁸ ХАС, Лични фонд др Владе Андрића, 89, 40. Писмо земаљског поглавара Стјепана Саркотића др Влади Андрићу од 18. II 1918; Писмо земаљског поглавара Стјепана Саркотића др Влади Андрићу од 26. II 1918.

Prof. BORIVOJE MILOŠEVIĆ, PhD
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy
Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A
Banjaluka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
E-mail: borivoje.milosevic@ff.unibl.org

THE TRIAL OF VASILJ GRĐIĆ AT THE HIGH TREASON TRIAL IN BANJA LUKA (1915–1916)

SUMMARY: High treason trial in Banja Luka 1915–1916 belongs to the most important court trials held in Bosnia and Herzegovina during the First World War. The first defendant, Vasilj Grđić, after whom the trial is named, a former member of parliament and the secretary of the “Prosvjeta” society, was designated by the authorities as the most important leader of the Serbian national movement in the provinces, who, according to the indictment, worked on the destruction of Austria-Hungary and the annexation of Bosnia and Herzegovina to the Kingdom of Serbia. Sixteen people were sentenced to death by hanging, including Vasilj Grđić. The ultimate goal of the Austro-Hungarian administration was to crush the Serbian national movement in the country and transfer responsibility for the outbreak of war to the Kingdom of Serbia. The process attracted a lot of attention from the domestic and international public, and it served the Yugoslav emigration and the Serbian government in exile to discredit the Austro-Hungarian administration, which dealt with national movements in the monarchy with staged court processes.

KEY WORDS: Vasilj Grđić, High Treason Process, Banja Luka, First World War, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, Kingdom of Serbia